ISSN 2278-8808 SJIF 2014 = 4.889
An International Peer Reviewed & Referred
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

महाराश्ट्रातील विविध सिंचन प्रकल्पग्रस्त विस्थापितांच्या समस्या – एक आढावा

दिनकर संतुकराव कळंबे, Ph.D.

राज्य”ाास्त्र विभाग प्रमुख मोरे”वर कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, भोकरदन ता.भोकरदन

जि.जालना – 431114

Scholarly Research Journal's ***is licensed Based on a work at*** *www.srjis.com*

महाराष्ट्र हे अखंड भारताचा एक अविभाज्य भाग असून त्याला स्वतंत्र राज्याचा दर्जा हा 1 मे 1960 साली प्राप्त झाला आहे. संघ”ाासनात ज्याप्रमाणे केंद्र सरकार काम करते त”ाच प्रकारचे काम हे राज्यसरकार करत असते. महाराष्ट्र राज्य हे सुध्दा राज्यातील जनतेसाठी विविध प्रकारचे विकासाचे काम करते. मग ते शैक्षणिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक, औद्योगिक, अ”ाा विविध क्षेत्रामध्ये लोकांचा विकास कसा साधला जाईल ह्या दृष्टीने कार्य करते. विकास हा केवळ भौतिक सुविधेसाठी नसून राज्यातील जनतेचे सर्वांगाने क”ाी प्रगती होईल हा दृष्टीकोन समोर ठेवून कार्य केले जाते. ज्याप्रमाणे माणसाचा विकास व्हावा म्हणून शाळा, महाविद्यालय, रस्ते, विज, बाजारपेठा, औद्योगिकरण ह्यांची गरज असते त”ाच प्रकारे कारखाने व शेतीसाठी पाण्याची सुध्दा गरज असते. म्हणून लहान–मोठे सिंचन प्रकल्प महाराष्ट्रात झाल्याचे आपण पहातो. उदा–मराठवाड्यातून निम्न दुधना, जायकवाडी, विदर्भातील पैनगंगा प्रकल्प, प”िचम महाराष्ट्रातील मुळा सिंचन प्रकल्प, खांदे”ामधील तापी सिंचन प्रकल्प असे लहान–मोठे सिंचन प्रकल्प महाराष्ट्रात निर्माण झाले. परंतु त्या सिंचन प्रकल्पामूळे शेतीला पाणी मिळाले व औद्योगिक कारखाने यांना पाणी मिळाल्यामूळे त्यांची संख्या वाढली. शेती क्षेत्र सिंचनाखाली आले व औद्योगिकरणामध्ये सुध्दा वाढ झाली. हे महाराष्ट्राच्या दृष्टीने व लोकांच्या दृष्टीने विकासाकडे जाणारे एक मोठे पाऊल होय. परंतु या प्रकल्पामुळे ज्या शेतकऱ्यांची जमीन, घरे, सर्वकाही सिंचन प्रकल्पात गेले. त्यांचे मात्र फार मोठे नुकसान झाले. एका अर्थाने त्यांचे सर्वस्व या सिंचन प्रकल्पामुळे हारपले असे दिसते. कारण ज्यांचे घर दार, शेती, गांव या सिंचन प्रकल्पामध्ये गेले ते सर्वजण विस्थापित झाले. त्यांच्या पुनर्वसनाचा प्र”न शासन स्तरावर सोडण्याचा प्रयत्न महाराष्ट्र राज्यसरकार करते पण त्यातही अनेक समस्या निर्माण होतांना दिसतात त्यांचाच आढावा आपण या शोध निबंधात घेणार आहोत.

विस्थापनाचा प्रेरक म्हणून विकासाकडे बघितले जाते विकासात लहान, मध्यम व मोठी धरणे, छोटे–मोठे कारखाने, कोळसा आणि इतर खनिजांचे उत्खनन, विद्युत परियोजना, औद्योगिक प्रकल्प इत्यांदींचा या विकास संकल्पनेत समावे”ा झालेला आहे. या सर्वांसाठी जमीन उपलब्ध असावी लागते. ती उपलब्ध करुन घेण्यासाठी शासकीय पातळीवरुन प्रयत्न केला जातो. जमीन, घरे व लहान उद्योग, व्यवसायिकांना जमीनीच्या मोबदल्यात पैसा दिला जातो वा त्यांची पर्यायी व्यवस्था केली जाते. हे सर्व काही होऊनही हजारो लोक विस्थापितांचे जीवन जगत असतात. आलेला पैसा कोठल्या कोठे जातो याचा हि”ाेब नसतो. कारण त्याबाबत नियोजन नसते. मोठ्या धरणाखाली लाखो एकर जमीन जाते. धरणाखाली जमीन गेली की, जमीन मालक व घर मालक विस्थापित होतात. विस्थापितापैकी अनेक जण रस्त्यावर उभे राहून भीक

मागतात. कारण विस्थापित लोकांची उपजीविका व्यावसायिक, कृषी आणि उत्पन्न व्यवस्थाही भूमी"ाी निगडीत असते. विस्थापितांना नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित भांडवलापासून दूर जावे लागते. शेती व्यवसायातील उद्योगापासून म्हणजेच राजगारापासून मुकावे लागते. नवीन व्यवसाय करणे अवघड बनते व नवीन व्यवसाय करणे हे गुंतवणुकीच्या दृष्टीने परवडणारे नसते. या परिस्थितीत विस्थातांची रोजगारासाठी वाताहत होते. विस्थापनामुळे लोकांना आपल्या हक्काचा निवारा व आश्रयस्थान गमवावे लागते. विस्थापनामुळे उत्पन्नाचे साधन गमावल्यामुळे त्यांचा आर्थिक स्त्रोत बंद होतो. त्यामुळे त्यांना आर्थिक दुर्लक्षितपणाबरोबरच, सामाजिक व मानसिक दुर्लक्षितपणाला सामोरे जावे लागते. त्यामुळे त्यांना अन्यायाची व असुरक्षित वाटू लागते. भूमिहीनता, बेरोजगारी व दुर्लक्षितपणामुळे विस्थापितांचे सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक नुकसान मोठ्या प्रमाणावर होताना दिसते. त्यांना अन्न सुरक्षिततेची समस्या भेडसावते. मानवी शरिराला आव"यक असलेल्या अन्नापासून वंचित राहावे लागते. मानवाच्या शरिराच्या सामान्य वाढीसाठी आव"यक असणारे उष्मांक व प्रथिनांची पूर्तताही होत नाही. अ"ाा परिस्थितीत कुपोषणाच्या समस्या विस्थापितांमध्ये अधिक असल्याचे दिसून येते.

महाराश्ट्रातील विविध सिंचन प्रकल्पांमुळे विस्थापितांवर झालेला परिणाम :–

विस्थापनामुळे काही गोष्टीत बदल करता येत नाही. या जाणीवेमुळे नवीन वातावरणात एकटेपणा वाढीस लागतो. त्याचबरोबर जीवन निरर्थक वाटायला लागते. ज्याचा परिणाम मानसिक ताणतणाव वाढतो. बेरोजगारी, आर्थिक परावलंबिच आणि सामाजिक विभाजन या विस्थापनाच्या नकारार्थी परिणामांबरोबरच मानस"ाास्त्रीय परिणाम सुध्दा सोबत येतात. पूर्वीच्या आर्थिक घटकांच्या तुलनेत नवीन घटकांबाबत नकारात्मक जाणीव तयार होते. तसेच नवीन ठिकाणी येणाऱ्या आर्थिक व पर्यावरणीय अस्थिरतेमुळे देखील परिणाम होतो. प्रकल्पग्रस्थांच्या उत्पन्नावर परिणाम झाल्यामुळे उत्पन्न घटते. काही लोक शेतीसोबत जोडव्यवसाय करत होते. आज शेती व व्यवसाय राहिले नाही. शेतकऱ्यांचा उत्पन्नाचा स्त्रोत बदलल्याचे दिसते. एकंदर जीवनाच्या आर्थिक घटकांवर मोठा परिणाम झाल्याचे दिसते. धरणांच्या निर्मितीमूळे जंगले, सुपिक जमिन, नैसर्गिक पर्यावरण संतुलन यांचा ना"ा होऊन जीवन असुरक्षित बनले आहे. प्रकल्पग्रस्तांना प्रकल्पग्रस्त प्रमाणपत्र दिले गेले पण त्याचा फायदा मात्र 5.5 टक्के विस्थापितांना मिळाला याचा अर्थ विस्थापितांना ज्या काही सुविधा, नोकरी, इतर सवलती त्या प्रमाणपत्राद्वारे मिळायला पाहिजे होत्या त्या प्रमाणात त्यांना मिळाल्या नाहित. याचा परिणाम बेकारी व सामाजिक व आर्थिक असुरक्षिततेत झाला. या सिंचन प्रकल्पांमुळे असंख्य कुटूंबाला वेगळे करण्यात आले. त्यांच्या जवळीक जिव्हाळ्याचे नाते त्यांच्यापासून दुर निघाले. मोबदला असो वा इतर कारणे असो कुटूंब पध्दतीच्या संयुक्ततेवर परिणाम झाला आहे. पूर्वी सर्वच कुटूंब हे संयुक्त कुटूंब पध्दतीने रहात होती. प्रकल्प विस्थापित झाल्यानंतर आज 50 टक्के लोक हे संयुक्त पणे रहात नाही. त्यांचे सामाजिक नुकसान खुप मोठे झाले. पुनर्वसनाचे कायदे व तरतुदी पुनर्वसनाच्या समस्या सोडविण्यासाठी पुरेसे सक्षम असल्याचे अभ्यासाअंती स्पष्ट होते. परंतु प्र"ाासकीय पातळीवर कायद्यातील तरतुदींच्या काटेकोर पालन करण्याची इच्छा"ाक्ती यंत्रणत आढळत नाही म्हणून या सर्वांचा विस्थापितांवर परिणाम होताना दिसतो.

सारां"ा :–

भविष्यातील गरजा पूर्ण करण्यासाठी मोठे प्रकल्प उभारणे त्या दृष्टीकोनातून नियोजन करणे ही शासनाची जबाबदारी आहे. परंतु अ"ाा स्वरुपाचा आराखडा बनवताना शासनाने व्यक्तीच्या आयुष्यात किंवा मानवाधिकारांवर कोणत्या स्वरुपाचे परिणाम होतील हे लक्षात घेऊन त्या दृष्टीने नियोजन करावे

विस्थापितांच्या प्रक्रियेबाबत शासनाने कडक नियम बनवावेत आणि अधिकारी व पदाधिकाऱ्यांनी निष्काळजीपणा केला किंवा भ्रष्टाचार केला तर त्यांना कडक शासन करण्याची तरतूद करावी. त्यासाठी प्रकल्प किंवा पुनर्वसन प्रक्रिया पार पाडणारे अधिकारी, कर्मचारी, पदाधिकारी यांच्या स्थावर व जंगम संपत्तीचे विवरण दरवर्षी मागून घ्यावे. न्यायालयीन संघर्षानंतर प्रकल्पग्रस्त शेतकऱ्यांना व्याजासहित जास्तीचा मोबदला शासन देते. त्यापेक्षा अगोदरच मूळ जी किंमत आहे. त्याच्या दुप्पट मोबदला दिल्यास त्या कुटूंबाना पर्यायी उपजीवीकेचे साधन प्राप्त करता येऊ शकते. मोठी धरणे बांधण्यापेक्षा

लहान धरणे जास्त प्रमाणात बांधावीत जेणेकरुन जास्त जमीन बुडीत क्षेत्रात जाणार नाही. प्रकल्पग्रस्त हे कमी f"kकलेले असल्यामुळे त्यांना मिळालेल्या पै"kाची योग्य गुंतवणूक करता येत नाही. अ"kा प्रकल्पग्रस्तांना गुंतवणूकीविषयी सल्ला देण्याची व्यवस्था शासन पातळीवर करावी. याकरित प्रकल्पग्रस्तांसाठी कार्य"kाळा आयोजित करावी. विस्थापित झालेल्या लोकांचा शेतजमीन हाच रोजगारांचा मुख्य आधार होता. तो जीवन जगण्याचा हक्क विस्थापनामुळे नष्ट झाला. यासाठी शासनाने धरण क्षेत्राजवळ मत्स्य व्यवसाय करण्याचा परवाना फक्त विस्थापितांनाच द्यावा. विस्थापितांचे पुनर्वसन ज्या ठिकाणी झाले त्या गावातील वृक्षांचे प्रमाण हे कमी होते. गावात झाडे असल्यास मानसिकदृष्या प्रसन्नता वाटते. शासनाने पुनर्वसन करताना पुनर्वसित गावात झाडे लावण्याची आणि ती झाडे जगतील याची काळजी घ्यावी. विस्थापितांचे जेथे पुनर्वसन केले अ"kा अनेक ठिकाणी सार्वजनिक आरोग्य सुविधा प्रभावीपणे काम करताना दिसुन आली नाही. म्हणून प्रत्येक पाच गावांसाठी अत्याधुनिक आरोग्य सुविधायुक्त एक प्राथमिक आरोग्य केंद्र निर्माण करण्याची तरतुद पुनर्वसन कायद्यात करावी. महाराष्ट्रातील विविध सिंचन प्रकल्पग्रस्त विस्थापितांच्या समस्यांचा आढावा घेतला तर असे निद"kनास आले की, सिंचन प्रकल्पांमूळे निर्माण झालेली परिस्थिती ही अत्यंत भयानक व विदारक स्वरुपाची आढळून आली आहे. सिंचन प्रकल्पांमूळे विकास होतो पण प्र"न जे निर्माण होतात ते प्राधान्याने सोडवावे म्हणजे सामाजिक संतुलन निर्माण होऊन विकास साधण्यास मदत होईल.

संदर्भ :–

चौधरी लॉ.पब्ली"kर्स– महाराष्ट्र प्रकल्पबाधित व्यक्तीचे पुनर्वसन अधिनियम – 1999.
चोळकर पराग – मोठी धरणे : पर्यावरणीय व सामाजिक, आर्थिक दुष्परिणाम, परिसर पुणे.
ढमढेरे एस.व्ही. – महाराष्ट्रातील जलसंपदा, डायमंड पब्लिके"kन, पुणे.
f"kंदे आण्णासाहेब – महाराष्ट्रातील दुष्काळ आणि जलसंपत्तचे नियोजन परिसंवार, य"kवंतराव प्रतिष्ठाण मुंबई.
खंदारे विलास – प्रकल्पग्रस्त समस्या आणि उपाय, चिन्मय प्रका"kन, औरंगाबाद.
खिल्लारी लक्ष्मण – शेतीचे कायदे, सकाळ प्रका"kन, पुणे.